

Received / Makale Geliş Tarihi 06.01. 2024
Published / Yayınlanma Tarihi 29.02.2024
Volume / Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 11(104), 380-387

Research Article /Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.10732599

Dr. Öğretim Üyesi Hacı Çiçek

<https://orcid.org/0000-0003-4735-6349>

Adıyaman Üniversitesi., Eğitim Fakültesi, Arap Dili Eğitimi (Arapça Öğretmenliği), Adıyaman / TÜRKİYE
ROR Id: <https://ror.org/02s4gkg68>

Kur’ân’da “Ebrâr” Diye Nitelenen Kimselerin Durumuna Dair Bir Analiz (el-İnfîtâr Suresi 13. Ayet Örneği)

An Analysis of the Situation of People Described as “Abrâr” in the Qur'an (Example of Surah al-Infitar, Verse 13)

ÖZET

Kutsal metinlerin ortak paydalarından biri insanları iyiye, güzele çağırmaktır. En son kutsal ve değişime uğramayan Kur’ân-ı Kerim de insanları Allah’a inanmaya, gönderdiği peygamberlere itaat etmeye davet etmiştir. Kur’ân, Yüce Allah’ın, inanıp inanmama konusunda insanları muhayyer bıraktığını; ama herkesin iyilik yapmasından da hoşnut olacağını vurgulamıştır. Durum bu merkezde iken birçok insan ilahî öğretilere iltifat etmeyip kişisel istek ve eğilimlerini eksen alırken, bazıları da peygamberlerin mesajlarını dinlemiş, kabul etmiş ve hayatlarına uygulamışlardır. Kur’an, peygamberlere itaat eden, dinin ilke ve prensiplerini uygulayanları “ebrâr/iyi insanlar” diye nitelemiştir. Mutlak adalet sahibi olan Allah, kendisine iman eden ile etmeyeni, peygamberine itaat eden ile etmeyeni aynı tutmayacağını apaçık bildirilmiştir (Sâd 38/28). Kur’ân sözünde duran, yoksul insanları doyuran, salih insanlara ahiret yurdunda cennetin olacağını, orada ipekten giysilerle mükâfatlandırılacaklarını, koltuklar üzerine kurulacaklarını, sayısız nimetlerle karşılanacaklarını haber vermiştir. Bu çalışmada bir ayet (İnfîtâr 82/13) merkeze alınmış, Kur’ân’da geçen “ebrâr” kavramının sözlük ve terimsel bağlamda ne anlama geldiği, ebrârdan kastedilenlerin kimler olduğu, ahiret yurdunda onlara ne gibi mükâfatlar verileceğine dair müfessirlerin yorumları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur’ân, İyi kimseler, Cennet, Mükafat.

ABSTRACT

One of the common denominators of the sacred texts is calling people to goodness and beauty. The last holy and unchangeable Quran also invited people to believe in Allah and obey the prophets he sent. The Quran states that Allah Almighty left people the choice to believe or not, but he also emphasized that he would be pleased if everyone did good deeds. While the situation was at this center, many people did not complement the divine teachings and focused on their personal wishes and tendencies, while some others listened to the messages of the prophets, accepted them and applied them to their lives. The Quran describes those who obey the prophets and apply the principles and principles of religion as “abrâr/good people”. It has been clearly stated that Allah, who has absolute justice, will not consider those who believe in Him and those who do not, those who obey His Prophet and those who do not, the same (Sâd 38/28). The Quran informs the righteous people who keep their word, feed the poor, and righteous people that there will be paradise in the afterlife, where they will be rewarded with silk clothes, sit on couches, and be welcomed with countless blessings. In this study, a verse (al-İnfîtâr 82/13) was taken as the center, and the commentators' comments about what the concept of “abrâr” in the Quran means in the lexical and terminological context, who are the people meant by ebrâr, and what kind of rewards will be given to them in the afterlife were analyzed.

Keywords: Tafsir, The Qur’ân, Good people, Heaven, Reward.

GİRİŞ

Eşya, zıddıyla kaimdir diye çok güzel bir ifade vardır. Bu, aynı zamanda insanın sınanması ile ilintili bir ibaredir. Kur’ân-ı Kerim, bazı durumlarda iki nesne ve obje arasında kıyas yapmış, onların olumlu ve olumsuz kazanımlarını açıklamıştır.

Kur’ân’da bazı ayetlerde zıtlar gündeme getirilmiş, aralarında kıyaslamalar yapılmıştır. Onları, mü’min ile fâsık/kâfir¹, cennetlikler ile cehennemlikler², iyiler ile kötüler³, gören ile görmeyen⁴, nur ile karanlıklar⁵, gölge ile sıcak⁶, duyan ile duymayan⁷, bilen ile bilmeyen⁸ ve diri ile ölü⁹ şeklinde kategorize etmek mümkündür.

Aslında sözü edilen körlük, karanlık, ölü olma hali ve hakikati bilmeme gibi olumsuz durumlar müşrik inkârcılara; diğer olumlu olanlar ile müminlere gönderme yapılmıştır. Çünkü inkârcılar Allah’ın ayetlerini duymuyor, görmüyor, algılamıyor; müminler ise onları pürdikkat dinliyor, görüyor ve içselleştiriyor.¹⁰ Örneğin buradaki mesellerden mümin kimsenin, nurlu mekânda vahyin ışığında serbestçe yürüdüğüne, kâfirin ise karanlıklarda olduğu yerde kaldığına, yol alamadığına benzer yorumlar yapılmıştır.¹¹

Bu minval üzere Kur’ân, “ebrâr/mümin insanlar” ve “füccâr/inkârcı kimseler” şeklinde iki grup insanı da kıyaslamış, onların psikolojik durumlarını, ahirette ise onları nelerin beklediğini haber vermiştir.¹²

Bu çalışmada ebrâr kelimesinin etimolojik tahlili, ebrâr’ın kimler olduğu ve Allah katındaki mükâfatları, İlliyyîn’in nerede bulunduğu ve mahiyetine dair görüşler ile Mukarrabûn’dan kastedilenin ne olduğu hakkındaki yorumlar ele alınacak, analitik bir değerlendirme yapılacaktır.

1. EBRÂR KELİMESİNİN ETİMOLOJİK TAHLİLİ

Aslı Arapça olan الْأَبْرَار/ebrâr kelimesinin aslı be-re-re fiilidir. Anlamı ise genelde bolluk/bereket demektir. Örneğin bu fiilden türemiş olan *birrûn* kelimesi, hayırlı ve olumlu işleri yapmak ve yaymaktır. *Birrûn* sözcüğü, doğruluk ve sadakat için de söylenir. Nedeni ise iyiliğin geniş bir alanı kuşatmasındandır.¹³

Birr’in başka bir anlamı da kabul edilmektir. Nitekim حَجَّ مَبْرُور “*haccûn mebrûr*” anlamı “haccûn makbul/kabul edilmiş hac” demektir. *Mebrûr* kelimesi, fiilin ismi mefulüdür.¹⁴ “Ebrâr” ve “bereretü”, “bâr” kelimesinin çoğuludur.¹⁵ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ayetinde “Şüphesiz iyi olanlar, cennettedirler”¹⁶ buyurulmuştur. Bir diğer çoğulu ise *bereretûn* şeklinde gelir. Kur’ân’da melekler bu çoğul ile nitelenmiştir.¹⁷ “el-bereretü” الشَّرَرَةُ kelimesinin zıddı ise الشَّرَرَةُ “eş-şereretü”dür.¹⁸

Aynı fiilden türemiş *berrûn* ve *bürrûn* kelimelerinde de bolluk, bereket ve genişlik anlamları söz konusudur. *Berrûn*, oldukça geniş arazi parçası demektir. Tahıl ve hububatın noktasında daha bol ve fazla olması bağlamında buğdaya da *bürrûn* denmektedir.¹⁹ Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö.403/1013), *birr* zirvesinin tevhid ve iman olduğunu, kişinin ancak söz konusu yüce erdemler sayesinde Allah’a itaat edenlerden ve

¹ Secde, 32/18.

² Haşr, 59/20.

³ Mâide, 5/100; Fussilet, 41/34.

⁴ En’âm, 6/50; Fâtır, 35/19; Ra’d, 13/16.

⁵ Hüd, 11/24; Ra’d, 13/16; Fâtır, 35/19; Gâfir, 40/58. Ayette “nur” kelimesi müfret/tekil, “zulumat” ise cemi/çoğul kipinde gelmiştir; nedeni batıl ve sapık yolların oldukça fazla, dosdoğru yolun ise bir tane olmasıdır. Bkz. Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed b. Hüseyin en-Nisâbüri, *Garâibü’l-Kur’ân ve regâibü’l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, H/1416), 4/150; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, ts.), 4/358. Ayrıca bkz. Mehmet Yolcu, *Değerlerimiz Üslubumuz* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2021), 204.

⁶ Fâtır, 35/21.

⁷ Hüd, 11/24.

⁸ Zümer, 39/9.

⁹ Fâtır, 35/22.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi’ü’l-beyân fî te’vîli’l-Kur’ân* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 11/372; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed Aşûr (Beyrût: Dâru İhyâ et-Türâsi’l-Arabî, 2002), 4/149, 5/283; Nâsirüddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü’l-tenzil ve esrârü’l-te’vîl* (Beyrût: Dâru İhyâ Tûrâsi’l-Arabî, 1997), 3/184; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endülüsî, *el-Bahrü’l-muhît* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1999), 4/519.

¹¹ Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Mâveridî, *Tefsîrü’l-Kur’ân (en-Nüket ve’l-uyûn)*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992), 3/105; Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî en-Nisâbüri, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, thk. Komisyon (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1994), 2/273, 3/12.

¹² İnfitâr, 82/13-14.

¹³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, H/1412), 114.

¹⁴ Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mü’cemü’l-Lügati’l-Arabîyye el-Mu’âsıra* (Kâhire: Alemü’l-Kütüb, 2008), 1/186.

¹⁵ Muhammed Muhtâr ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs* (Kâhire: Dâru’l-Hidâye, ts.), 10/154; Ebû Saîd Neşvân b. Saîd b. Sa’d el-Himyârî, *Şemsü’l-ülûm ve devâ’ü kelâmi’l-Arab mine’l-külûm* (Beyrût: Dâru’l-Fikr el-Muâsır, 1999), 1/385, 392.

¹⁶ İnfitâr, 82/13.

¹⁷ Abese, 80/15-16.

¹⁸ Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Mu’cemu’l-divânî’l-edeb*, thk. Ahmed Muhtâr Ömer (Kâhire: Dâru’ş-Şa’b, 2003), 3/45.

¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 114-115.

iyilerden sayılacağını vurgulamıştır.²⁰ Nitekim *birr* ile yakından ilişkili “*takva/müttakî*” nitelemesi, sadece mümin için yapılır.²¹

Ebrâr’ın nimet dolu cennetlerde olacaklarına dair haberin yanı sıra müminlerin, onların ölümü gibi ölmeyi diledikleri²², Allah katında en hayırlı mükafatın *ebrâr* için söz konusu olduğu²³, mis kokuların karıştırıldığı kadehlerden içirilecekleri²⁴, koltuklar üzerinde oturup çevreyi seyredecekleri ve bu nedenle yüzlerinden sevincin okunacağı²⁵ haberi verilmiştir.²⁶

2. EBRÂR’DAN OLANLAR KİMLERDİR

Müfessirler, her konuda olduğu gibi *ebrâr* konusuna dair yorumlar yapmış, görüşler ileri sürmüştür. Onların hepsinin aynı ortak paydada buluştukları söylenemez.

Ebrâr sınıfından kastedilenler Allah’a karşı takva ile hareket eden, farzlarını uygulayan ve onun haram kıldıklarından uzak duran kimselerdir. Hasan-ı Basrî’ye (ö.110/728) göre ebrârdan olan kimse, Allah’ın mahlukatından karıncayı bile incitmeyen ve kötülükten son derece sakınandır.²⁷ Hatta buna tabiatı bakır halde sonraki nesillere aktarma erdemi bile dahildir. Yine Hasan-ı Basrî’ye isnat edilen bir yorumda ebrâr olanlar “sekinet, huşu ve tevazuda peygamberler gibi davranan, yürüyen ve insanlar ile diyalog içinde bulunanlardır” mealinde bir vurgu vardır. Nitekim bir ayette bu *وَإِذَا الْأَرْضُ عَلَىٰ ظُهُورِهِمْ كَالظُّلُمِ الْأَوَّلِ* “*Rahmân*’ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara sataştığında, ‘*selam*’ deyip geçen kullardır” diye nitelenmiştir.²⁸

Ebrâr’ın başta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali olmak üzere bütün sahabiler ile onlar gibi iman eden ve imanlarının gereğini yerine getirenler olduğu yönünde yorum yapanlar olduğunu söylemek mümkündür.²⁹ Bu tür yorumlar, ayetin kapsamını daraltan yorumlardır. Ebrâr’ı, koskoca bir ümmette sadece dört kişiyle sınırlandırmak, oldukça sıkıntılı bir bakış açısı olur; oysa ki kavram, çağlar üstü bir kapsama sahiptir.

Ebrâr’dan olanlar, aralıksız şekilde bütün günlerini hayırla geçiren, salih kimselerle beraber olduklarından Allah’ın rızasına uygun eylemlerde bulunan ve bütün enerjilerini ahiret hayatını kazanma amacıyla harcayanlardır. Normal insanlardan kaynaklanan davranışlardan oldukça sakınırlar.³⁰

3. EBRÂR’IN ALLAH KATINDAKİ MÜKÂFATLARI

Kur’ân-ı Kerim, ebrâr’ın bazı nimet ve ilâhî lütuflar ile ödüllendirileceğini haber vermiştir. Yüce Allah, ahiret gününde ebrâr sınıfına giren kullarını çeşitli nimetlerle donatacağını, onlara iltifat edeceğini buyurmuştur. Bunun bilincinde olan müminler, Allah’a iman ettiklerini, gönderdiği peygamberin dediklerini işittiklerini; bu itibarla Allah’tan günahlarını bağışlamasını, kötülüklerini silmesini ve kendilerine de ebrâr’ın ölümü gibi bir ölüm nasip etmesini dilemişlerdir.³¹

Ebrâr’ın, Rablerine karşı gelmekten sakınan kimseler olduğu, kendilerini içinden ırmakların aktığı cennetlerin beklediği, orada sürekli kalacakları, bunun Allah katından bir ikram olarak verileceği anlaşılmaktadır.³²

Ebrâr’ın, katkısı kâfur olan sudan içecekleri, bir pınardan yararlanacakları belirtilmiş; verdikleri sözlerini yerine getirdikleri, dehşeti her yerden hissedilen bir günden korktukları, karşılığında hiçbir teşekkür ve

²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 408.

²¹ Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Hasan el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-imân*, thk. Hilmî Muhammed Fûde (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1979), 1/406.

²² Âl-i İmrân, 3/193.

²³ Âl-i İmrân, 3/198.

²⁴ İnsan, 76/5; Mutaaffîfîn, 83/25-26.

²⁵ Mutaaffîfîn, 83/23-24.

²⁶ *Birr* ve türevleri için bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfhehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982), 117.

²⁷ Bazı kaynaklarda ise buna ek olarak “kötülüğe razı olmazlar” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bkz. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kurân*, 24/212; Bkz. Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. el-Muhâribî İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 5/409; Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl* (Beyrût: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1998), 3/577; Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûs ef-Se'âlibî, *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-İhyâ et-Türâsî'l-Arabî, 1997), 5/528; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdi İbn Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kureşî Ruslân (Kâhire: Hasan Abbâs Zekî, 1998), 7/195.

²⁸ Bkz. Furkân, 25/63.

²⁹ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, thk. Muhammed Muavviz- Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 3/555.

³⁰ Ebû Bekr Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs el-Hârizmî, *Müfidü'l-'ulûm ve mübidü'l-hümûm* (Beyrût: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, H/1418), 150-151.

³¹ Âl-i İmrân, 3/192-193.

³² Âl-i İmrân, 3/198.

takdir beklemeksizin severek ve içtenlikle yoksula, yetime ve esire yedirdikleri vurgulanmıştır.³³ Onların bu yüce tavırlarına karşılık Allah da onları o günün kötülüğünden koruyacak, yüzlerine bir aydınlık, içlerine bir mutluluk verecek, sabretmeleri nedeniyle cennet ve ipekten giysilerle mükâfatlandıracaktır. Orada koltuklar üzerine kurulacak ne yakıcı güneş ne de dondurucu soğuk göreceklerdir. Üzerlerine cennetin gölgeleri sarkacak, meyveleri ise kolayca alınacak mesafede yakınlaştırılacaktır. Etraflarında gümüş kaplar, şeffaf kadehler dolaştırılacak, kendilerine gümüşten billur kaplar ikram edilecektir. Orada kendilerine, katkısı zencefil olan içeceklerle dolu bir kâseden içirilecek, oradaki “selsebil” adı verilen bir pınardan ikram edilecektir. Çevrelerinde, saçılmış inciler gibi ölümsüz gençler pervane olacaktır. Orada, sonsuz ve kesintisiz nimetler olacak, oradakilerin üzerlerinde ince ve kalın ipekten elbiseler bulunacak, gümüş bileziklerle süslenecekler; Rableri onlara tertemiz içecekler ikram edecektir. Sunulan ikramların sonunda onlara şöyle denecektir: Şüphesiz bu sizin için bir mükâfattır, dünyadaki çalışma ve çabanız bizden kabul görmüştür.³⁴

Kur’ân, ebrâr’ın naîm cennetlerinde olacağını³⁵, orada koltuklar üzerinde çevreyi seyredeceklerini, bu ikramla mutlu olacaklarını³⁶, amellerinin “İllyîyîn” denen bir defterde kaydedileceğini bildirmiştir.³⁷

Kur’ân’da müminlerin işledikleri amellerin İllyîyîn adlı bir defterde/kütükte kaydedileceği vurgulanmakla birlikte onun nerede bulunduğu ve mahiyetinin ne olduğuna dair görüşler ileri sürülmüş, yorumlar yapılmıştır. Şimdi de İllyîyîn’in nerede ve neden olduğu hakkındaki görüşleri ele almaya çalışalım.

4. İLLİYYÎN’İN NEREDE OLDUĞUNA DAİR GÖRÜŞLER

Ayetin verdiği habere göre İllyîyîn’in bir kitap/defter olduğu konusunda herhangi bir farklı görüş bulunmamakta ama onun nerede olduğu hususunda müfessirlerin yorumlarında bir ittifak söz konusu değildir.

İbn Abbâs (ö.68/687-688), İllyîyîn’in cennet olduğu görüşündedir.³⁸ Bazılarına göre orası, göğün yedinci katında bulunmaktadır. Onun, göğün yedinci katında olduğuna dair yorum yapanların başında İbn Abbâs ve Mücâhid b. Cebr (ö.103/721) gelmektedir.³⁹ Mukâtil b. Süleyman ise (ö.150/767), onun müminlerin güzel amellerinin kayıtlı olduğu bir defter olduğu ve arşta bulunduğu görüşünü paylaşmıştır.⁴⁰ Semerkandî (ö.373/983) ise İllyîyîn’in, Allah’a ve peygamberine iman eden, onların buyruklarını yerine getirenlerin mekânı olduğunu, her müminin amelleri derecesinde yükseltildiğini dile getirmiştir.⁴¹

Ka’bü’l-Ahbâr (ö.32/652-653), müminin ruhu alındığında İllyîyîn’e çıkarıldığını, ona göğün kapılarının açıldığını, meleklerin müjdeyle onu karşıladığını, daha sonra ise Arş’ın en üst derecesine yükseltildiğini, kıyamet gününde kurtulduğuna dair bilgi sahibi edildiğini ve buna Mukarrabûn meleklerin şahitlik yaptığını söylemiştir.⁴²

Bazı müfessirlere göre oradaki Allah’a yakın olan bütün gök ehli, ahirette şahitlik etsinler diye müminlerin yazılan amellerine tanıklık ederler.⁴³

5. İLLİYYÎN’İN MAHİYETİNE DAİR GÖRÜŞLER

Kur’ân, İllyîyîn kelimesine كِتَابٌ مَرْقُومٌ “kitâbun markûm”⁴⁴ “kayıtlı bir kitap/defter” şeklinde açıklık getirmesine rağmen, bazıları onun detaylarına dair fikir yürütmeye çalışmıştır. Mesela İbn Abbâs, söz konusu kitabın, arşa asılı ve yeşil zebircetten mamul bir levha olduğunu, orada müminlerin bütün yaptıklarının muhafaza edildiğini; Ka’bü’l-Ahbâr (ö.32/652-653) ile Katâde b. Diâme (ö.117/735) onun arşın sağ tarafında bir sütun ve tablo halinde yer aldığını⁴⁵; Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723) ise onun

³³ İnsân, 76/5-9.

³⁴ İnsân, 76/11-22.

³⁵ İnfitâr, 82/13; Mutaaffîn, 83/22.

³⁶ Mutaaffîn, 83/23-24.

³⁷ Mutaaffîn, 83/18.

³⁸ Taberî, *Câmi ‘ü l-beyân fî te’vîli l-Kurân*, 24/292.

³⁹ Ebü’l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî, *Tefsîrû Mücâhid* (Kâhire: Dârü’l-Fikri’l-İslâmî el-Hadîsa, 1989), 712; Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri l-Kur’ânî l-Mecîd*, 4/447.

⁴⁰ Ebü’l-Hasen b. Beşîr Mukâtil b. Süleymân el-Ezdi, *Tefsîrû Mukâtil b. Süleymân* (Beyrût: Dârü l-Hyâ et-Türâs, 2002), 4/624.

⁴¹ Semerkandî, *Bahrü’l-ulûm*, 3/558.

⁴² Taberî, *Câmi ‘ü l-beyân fî te’vîli l-Kurân*, 24/292; Faysal b. Abdülaziz b. Faysal b. Hamed el-Mübârek, *Tevfîku’r-Rahmân fî dîrûsi l-Kur’ân*, thk. Abdülaziz b. Abdullâh b. İbrâhîm ez-Zeyr Âl Muhammed (Riyâd: Dârü’l-Âsime, 1996), 4/456.

⁴³ Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. İsâ b. Ebü Zemenîn el-Mürrî el-Kurtubî, *Tefsîrû l-Kur’ânî l-azîz* (Kâhire: el-Fârûku’l-Hadîse, 2002), 5/108.

⁴⁴ Mutaaffîn, 83/20.

⁴⁵ Sa’lebî, *el-Keşf ve l-beyân ‘an tefsîri l-Kur’ân*, 10/154; Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mesud el-Begavî, *Meâlimü’l-tenzîl fî tefsîri l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dârü l-Hyâ et-Türâsi’l-Arabî, 1420), 5/225; Ebü’l-Ferec Cemâluddîn Abdürrahmân b. Muhammed İbnü’l-Cevzî, *Zâdû’l-mesîr fî ilmi’l-efsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dârü’l-Küttâbi’l-Arabî, 2001), 4/416; Kurtubî, *Tefsîrû l-Kur’ânî l-azîz*, 19/262.

Sidre-i Müntehâ olduğunu belirtmiştir.⁴⁶ Yücelik ile ilişkisi itibariyle İlliyyûn'un, melekler anlamına geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁴⁷

Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö.489/1096), "kitâbun markûm" nitelemesinin "kitâbun makbul/kabul edilen kitap" anlamına geldiğini, dolayısıyla ancak müminlerin kabul gören amellerinin kayıtlı olduğu kitap olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Ebû Muhammed el-Begavî (ö.516/1122) ise söz konusu kitap İlliyyûn'e yükseltildiğinde Mukarrabûn melekler onu görür, yanında hazır bulunurlar⁴⁹ diye bir yorumda bulunmuştur. Zaten lügavî bağlamı "yükseklik" demek olan illiyyûn makamında ebrârın ruhlarının bulunmasındaki hikmet, Allah'ın onlara değer vermesidir.⁵⁰

Zemahşerî'ye (ö.538/1144) göre İlliyyûn hem melekler hem cin ve insanlardan salih kulların işlediği bütün amellerin yazılıp kaydedildiği, hayır defterinin özel ismidir. Buna İlliyyûn denmesinin nedeni, ona bir hürmet ve tazimden olup ya cennetteki en yüksek derecelere yükselme veya Mukarrabûn meleklerin kaldığı yedinci kat semaya yükseltilmesindendir. Rivayete göre melekler, kulun güzel amellerini yücelere taşır ama bu ameli azımsar, küçümserler. Melekler, kulun amelini Allah'ın dilediği makama ulaştırdıklarında Allah, onlara şöyle buyurur: "Siz, kulumun amelini yazıp tescil edenlersiniz. Ben ise kulumun kalbindeki gözetleyenim. Halbuki kulum, sizin az gördüğünüz amelini ihlâslı olarak yapmıştır. Bu nedenle siz, onun amelini İlliyyûn'a kaydedin, çünkü ben o kulumu affetmişim." Başka bir sefer ise o melekler diğer bir kulun amelini yücelere taşırlar ve onun amelini över, temize çıkarırlar. Melekler, o kulun amelini Allah'ın dilediği yere ulaştırdıklarında Allah, onlara şöyle buyurur: "Sizler, benim kulumun amelini yazıp kaydedenlersiniz. Ben de onun kalbindeki gözetleyip duranım. Kulum, sizin temize çıkardığınız amelini içtenlikle yapmamıştır. Bu nedenle onun amelini Siccîn'e kaydediniz!"⁵¹

6. MUKARRABÛN OLANLAR KİMLERDİR

Ayetlerde geçen Mukarrabûn yani "yakın olanlar" ifadesi⁵², her ne kadar müfessirlerin kahir ekseriyetine göre "melekler" olsa da konuya dair başka ayetlerden hareketle farklı görüşlerin olduğu söylenebilir. Mesela İmam Kuşeyrî (ö.465/1072), Mukarrabûn'un "meleklerin bir kısmı olduğu" görüşündedir.⁵³

Bazı müfessirler ise "*Meryem oğlu İsa Mesih hem dünyada hem ahirette itibar sahibi ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır.*"⁵⁴; "*Önde olanlar, nimetlerle dolu cennetlerde Allah'a yakın olanlardır.*"⁵⁵ ayetlerinden hareketle Mukarrabûn'dan kastın, bütün sema ehli olduğu kanaatinde dirler. Onlara İbn Abbâs ve Dahhâk b. Müzâhim'i örnek olarak vermek mümkündür.⁵⁶ Zeccâc (ö.311/923), aynı ayetten hareketle Mukarrabûn'u Allah'a itaat ve peygamberleri tasdik konusunda öne çıkanlar olarak yorumlamıştır.⁵⁷

Kimisi de bazı ayetlerden⁵⁸ istinbat ederek onların bütün müminler olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1210) ise Mukarrabûn'un melekler olduğunu belirtmiş, konuya dair sosyal hayattan bir örnek getirmiş, meleklerin yakınlığını, bir padişahın protokolündeki has adamların yakınlığına benzetmiştir.⁶⁰

Buradan hareketle Mukarrabûn'dan kastın bazı ayetlerde melekler bazı ayetlerde ise müminler olduğu anlaşılmaktadır.

1-Mukarrabûn'un melekler olduğuna dair işaret eden ayetler:

"*Mesih de Allah'a yakın melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler...*"⁶¹ "*O, Allah'a yakın yakın olanların görüp durdukları, (ameller) kaydedilmiş bir defterdir.*"⁶²

⁴⁶ Fahrüddin Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999), 31/90; Ebû Hafs Siracuddîn Ömer b. Ali b. Adil en-Nu'mânî, *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 20/219.

⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-veciz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, 5/452.

⁴⁸ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcabbâr es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim-Ebû Bilâl Ganîm b. Abbas (Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997), 6/182.

⁴⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'ân*, 5/226. Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, 4/416; İbn Adil, *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*, 20/219.

⁵⁰ Ebû'l-Kâsım Zeynü'lîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, thk. İbrâhim el-Besyûnî (Kâhire: el-Heyetü'l-Misriyye, ts.), 3/701.

⁵¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni' ekâvil fî vucûhi't-te'vîl* (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 4/722.

⁵² Nisâ, 4/172; Mutaffîfîn, 83/21.

⁵³ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât*, 3/702.

⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/45.

⁵⁵ Vâkıa, 56/10-12.

⁵⁶ Bkz. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kurân*, 24/294; Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 3/558.

⁵⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* (Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988), 5/109.

⁵⁸ Vâkıa, 56/10-12.

⁵⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, *Tefsîrü İbn Fûrek* (Mekke: Camatu Ümmi'l-Kurâ, 2009), 175.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 29/400.

⁶¹ Nisâ, 4/172.

2-Mukarrabûn'un müminler olduğuna dair işaret eden ayetler:

*“(İman ve amelde) öne geçenler ise (Ahirette de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah’a) yaklaştırılmış kimselerdir.”*⁶³ *“O Tesnim (özel bir içecekten) bir pınar ki, Allah’a yakın olanlar ondan içerler.”*⁶⁴ *“Eğer o, Allah’a yakın olanlardan ise ona huzur, güzel nasip ve nimetlerle dolu cennet vardır.”*⁶⁵

Şu ayet, aynı zamanda Allah’a yakın olandan kastın Hz. İsa olduğu anlaşılmaktadır: *“Melekler demişti ki: ‘Ey Meryem! Allah sana, kendinden bir sözü, adı Meryem oğlu İsa olan Mesihî, dünya ve ahirette şerefli ve Allah’a yakın kılınanlardan olarak müjdeler.’”*⁶⁶

Ayetlerde lügavî anlamda Firavun’un, sihirbazlarını cesaretlendirmek için aynı kelimeyi kullandığı söz konusudur. Bu sözcük ile onların Hz. Musa ile Hz. Harun’u yenmeleri halinde Mukarrabûn’dan yani protokole dahil olacakları amaçlanmıştır.⁶⁷ Firavun’un bu tutumu, tarihi süreçte kendilerini üstün gören, dokunulmaz zanneden ve peygamberlere karşı duranların felsefesi, karakteristik özelliğidir.

SONUÇ

İyiye, güzele ve ideal olan değerlere ulaşma arzusu, bütün insanların ortak paydasıdır. İnsan, yapısı itibarıyla hem iyilik yapmaya hem kötülük işlemeye müsait bir psikolojide yaratılmıştır. O, her ne kadar olumlu ve olumsuz boyutla donanmış olsa da Allah, insanın sürekli iyilik yapmasından yana olduğunu belirtmiş, hatta onunla sevineceğini buyurmuştur.

Allah, kullarının iyilik yapmasından hoşnut olsa da kimi insanlar akıl, heva heveslerini merkeze oturtup nefislerini ilahlaştıracak kadar ileri gitmiş ve füccâr diye nitelenmişken; kimisi de Allah’ın peygamberler aracılığıyla gönderdiği ilahî öğretilere ilgi göstermiş, onları hayatlarının merkezine yerleştirmiş, ölünceye değin bu minval üzere istikrarlarını korumuşlardır. Bu nedenle onlar “ebrâr” diye onure edilmiştir.

“İlim, merakla başlar” fehvasınca insanoğlu hangi inanç grubunda bulunursa bulunsun gerek açık gerekse gizemli alanlara dair fikir yürütme faaliyetinde bulunmuştur. Bu faaliyet, insanlık var oldukça sürüp gidecektir. Bu çalışmada ilahî öğretilere bağlı kalan ve “ebrâr”dan sayılan inanç grubu ele alınmış, onlarla ilişkili bazı kavram ve mekânlara dair yorumlar analiz edilmiştir.

Ebrâr’ın kimler olduğu noktasında müfessirlerin farklı tefsir ve görüşleri olmakla birlikte onların Allah’a karşı takvayla hareket eden, onun emrettiği farzlarını uygulayan, haram kıldıklarından uzak duran bütün müminler olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada tespit edilen noktalardan biri de müminlerin, ebrâr’dan olmaları hatta onların ölümleri gibi ölmeleri (Âl-i İmrân 3/193) yönünde Allah’a yalvardıklarıdır. Bazılarının iddia ettiği gibi ebrârın salt Hz. Peygamber dönemindeki çekirdek kadroyla sınırlandırılması, uzak bir ihtimaldir; çünkü böyle bir bakış, Kur’ân’ın kıyamete değin vermek istediği mesajları belli bir zamana has kılma anlamına gelecektir.

Müteşabihattan olması hasebiyle çalışmamızda geçen başlıklardan İliyyîn kavramı hususunda bazı yorumların yapıldığı müşahade edilmiştir. Ayette “kitâbun markûm” diye nitelenmekle birlikte onun nerede bulunduğu, neden mamul olduğu, üzerinde nelerin yazıldığı gibi sorular çerçevesinde tefsirler yapılmış; kimi tefsirlerin İsrâiliyyât kapsam alanına girdiği söylenebilir.

Müfessirlerin kahir ekseriyetine göre (Nisa 4/172) ayetindeki Mukarrabûn’dan kasıt melekler; (Vâkıa 56/11; Mutaaffîfin 83/21, 28) ayetlerindeki Mukarrabûn ise gayret sahibi, Allah’ın emirlerini yerine getiren, yasaklarından ise kaçınan müminler olduğu anlaşıyor. Durum böyle olmasına rağmen hangi meleklerin Mukarrabûn’dan olduğu konusunda da farklı görüşlerin olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Mukarrabûn sınıfına hangi müminlerin dahil olduğuna dair çeşitli yorumlar yapılmıştır.

Bu itibarla Kur’ân’ın kavramsal çerçevede veridiği sözcüklerin, yine Kur’ân’ın maksadı doğrultusunda anlamanın ve günlük sosyal hayata uyarılmanın ne kadar önemi haiz olduğu gerçeği, her mümin insanın önünde canlı şekilde durmaktadır.

⁶² Mutaaffîfin, 83/20-21.

⁶³ Vâkıa, 56/10-11.

⁶⁴ Mutaaffîfin, 83/27-28.

⁶⁵ Vâkıa, 56/88-89.

⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/45.

⁶⁷ A’râf, 7/114; Şuarâ, 26/42.

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî**, Muhammed Fuâd. *el-Mü'cemü'l-müfreh li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Matbaatü'l-İslâmiyye, 1982.
- Bâkullânî**, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Temhîdû'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâil*. thk. İmâdüddin Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987.
- Begavî**, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Beyzâvî**, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Bursevî**, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ebû Bekr el-Hârizmî**, Cemâlüddîn Muhammed b. Abbâs. *Müfîdû'l-'ulûm ve mübîdû'l-hümûm*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, H/1418.
- Ebû Hayyân el-Endülüsî**, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1999.
- Fârâbî**, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm. *Mu'cemu dîvânî'l-edeb*. thk. Ahmed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Kâhire: Dârü's-Şa'b, 2003.
- Faysal el-Mübârek**, Faysal b. Abdülaziz b. Faysal b. Hamed. *Tevfîku'r-Rahmân fî dürrüsi'l-Kur'ân*. thk. Abdülaziz b. Abdullâh b. İbrâhîm ez-Zeyr Âl Muhammed. Riyâd: Dârü'l-Âsime, 1996.
- Halîmî**, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Hasan. *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân*. thk. Hilmî Muhammed Fûde. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1979.
- İbn Acîbe**, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî. *el-Bahrü'l-medîd fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. 7 Cilt. Kâhire: nşr. Hasan Abbâs Zekî, 1998.
- İbn Âdil**, Ebû Hafs Siracuddîn Ömer b. Ali en-Nu'mânî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-kitâb*. 20 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Atiyye el-Endülüsî**, Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib el-Muhâribî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Ebû Zemenîn**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. İsâ el-Mürrî el-Kurtubî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîz*. thk. Ebû Muhammed Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2002.
- İbn Fûrek**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî. *Tefsîru İbn Fûrek*. thk. Alâl Abdülkâdir Bendavîş. Mekke: Camatu Ümmi'l-Kurâ, 2009.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî. 2001.
- İsfahânî**, Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, H/1412.
- Kurtubî**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu'li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuşeyrî**, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. thk. İbrâhîm el-Besyûnî. 3 Cilt. Kâhire: nşr. el-Hey'etü'l-Misriyye, ts.
- Mâverdî**, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb. *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-nüket ve'l-'uyûn)*. 6 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Mukâtil b. Süleymân**, Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîr*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâs, 2002.
- Mücâhid**, Ebû'l-Haccâc b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîrû Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû'n-Neyl. Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîsa, 1989.
- Nesefî**, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kelim et-Tayyib, 1998.

- Neşvân el-Himyerî**, Ebû Saîd Neşvân b. Sa'd b. Ubeydullâh. *Şemsu'l- 'ulûm ve devâ'ü kelâmi'l-Arab mine'l-kulûm*. thk. Hüseyin b. Abdullah el-Amr-Mutahhar b. Ali el-Iryânî-Y. M. Abdullah. 11 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr el-Muâsır, 1999.
- Nizâmeddin en-Nîsâbü'rî**, Hasen b. Muhammed b. Hüseyin. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekerîyyâ Umeyrât. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, H/1416.
- Ömer**, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mü'cemü'l-lügati'l-Arabiyye el-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Râzî**, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Sa'lebî**, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Se'âlibî**, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâ et-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Sem'ânî**, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdulcabbâr. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm-Ebü Bilâl Ganîm b. Abbas. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Vatan, 1997.
- Semerkandî**, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-ulûm*. thk. Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî. *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Vâhidî**, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Komisyon. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Yolcu**, Mehmet. *Değerlerimiz Üslubumuz*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2021.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zeccâc**, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. 5 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî**, Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l ekâvil fî vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.